

QƏDİM TARİXİMİZİN ZİYALİ TƏDQİQATÇISI

Görkəmli tarixçi alim, elamşünas, türkoloq,
pedaqoq Yusif Yusifovun 95 illiyinə həsr olunur

Nailə Yusifova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
nailayusifova@yahoo.com

***Açar sözlər:** Aratta, Şərq tarixi, ölü dillər, mixi yazılar, elam tarixi*

Görkəmli tarixçi alim Yusif Yusifovun elmi fəaliyyətinə dair yazılmış bu məqalədə XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan tarixşünaslığında və tarix elmində alimin gördüyü işlərə qısaca nəzər yetrilmişdir. Qeyd etməliyik ki, Yusif Yusifov Elam tarixinə və dilinə aid yeganə araşdırmaçılarından olmuşdur ki, bu da onu nəinki respublika daxilində, həmçinin beynəlxalq aləmdə tanıtdırmışdır. Tədqiqatçının ölü dillərini bilməsi bütövlükdə qədim Şərq tarixini yazmağa imkan vermişdir. Aratta problemi ilk dəfə Yusif Yusifov tərəfindən araşdırılmışdır. Xarici ölkə alimləri öz əsərlərində Yusif Yusifova dəfələrlə istinadlar etmişlər. Məqalədə həmçinin Yusif Yusifovun zəngin materiallara söykənərək sovet tarix elminin üzdənirəq "Altay nəzəriyyəsi"nin özünü doğrultmadığını və Ön Asiyada, Azərbaycanda türk izinin eramızdan min illər qabağa getdiyinə dair gəldiyi elmi nəticələrinin əks olunduğu elmi məqalə və kitablarına aydınlıq gətirilmişdir.

ИНТЕЛЛЕКТУАЛ НАШЕЙ ДРЕВНЕЙ ИСТОРИИ

Наиля Юсифова

***Ключевые слова:** Арратта, Восточная история, мертвые языки, клинописные записи, история Элама*

В статье, написанной о выдающемся историке Юсифе Юсифове, кратко рассмотрены его работы в области истории и исторической науки в Азербайджане во второй половине XX века. Следует отметить, что Юсиф Юсифов был одним из немногих исследователей, посвятивших себя изучению истории и языка Элама, что сделало его известным не только в республике, но и на международной арене. Знание мертвых

языков позволило исследователю охватить целую эпоху древней истории Востока. Проблема Аратты была впервые исследована Юсифом Юсифовым. Учёные из зарубежных стран многократно ссылались на его работы в своих исследованиях. В статье также разъясняется, как Юсиф Юсифов, опираясь на богатый фактический материал, доказал, что советская историческая наука, придерживающаяся не обоснованной «Алтайской теории», не подтвердила себя, и как его научные выводы, касающиеся турецкого следа в Передней Азии и в Азербайджане, восходящего к тысячелетиям до нашей эры, были отражены в его научных статьях и книгах.

THE INTELLECTUAL OF OUR ANCIENT HISTORY

Naila Yusifova

Keywords: Aratta, Eastern history, dead languages, cuneiform writings, elamite history

This article, written about the prominent historian Yusif Yusifov, briefly examines his contributions to the field of history and historical science in Azerbaijan during the second half of the 20th century. It should be noted that Yusif Yusifov was one of the few researchers dedicated to the study of Elamite history and language, which not only made him known within the republic but also on the international stage. His knowledge of dead languages enabled him to write comprehensively about ancient Near Eastern history. The problem of Aratta was first investigated by Yusif Yusifov. Foreign scholars have frequently cited him in their works. The article also clarifies how Yusif Yusifov, based on rich materials, demonstrated that the superficial "Altai theory" of Soviet historical science was unfounded, and how his scientific conclusions regarding the Turkish traces in the Near East and Azerbaijan dating back millennia before our era were reflected in his scientific articles and books.

Bəllidir ki, ölkəmizdə Azərbaycanın qədim tarixinin öyrənilməsində ciddi problemlər olmuşdur və indi də davam etməkdədir. Başlanğıcını Mxitar Qoşdan, Moisey Kalankatlıdan götürən Azərbaycan tarixçiliyi A.Bakıxanovun yaradıcılığında daha da yüksəlmişdir. Sonralar ayrı-ayrı tarixçilər bu sahədə araşdırmalara meyl etsələr də, sanballı uğurlar əldə edə bilməmişlər. Bu uğursuzluğun bir səbəbi sovetlər dövründə yürüdülmüş dövlət siyasəti idisə, başqa bir səbəbi də tarix elmində ağılıq edən ətalət, süslük idi. Sistemli və kompleks yanaşmanın, Qədim Ön Asiya tarixi üzrə mütəxəssislərin olmaması da başlıca səbəblərdən sayılır. Azərbaycan türkcəsinin və bütövlükdə türk

dillərinin etimologiyasının öyrənilməməsi də əngəllərdən biridir. Dilçilər tarixçilərə, tarixçilər isə dilçilərə material verə bilməmişlər. Sovet siyasəti və ənənəsinə uyğun olaraq, Azərbaycanın türk etnosunun uzaq Altaydan gəlməsi ilə bağlı uydurma nəzəriyyə tarix kitablarında özünə yer eləmiş və faktiki olaraq tarix elmini yanlış istiqamətə yönəltmişdir. Təəssüf ki, bu nəzəriyyə bütün türkdilli ölkələrdə ağalıq etməkdədir. Ona görə də, qədim türk tarixi ilə bağlı məsələlərdə hunlardan qədimə gedə bilmirlər. Erməni faşizminin ideoloqları da bu nəzəriyyəni az qala ideologiya səviyyəsinə qaldırmışlar. Halbuki, türkdilli etnosların ata yurdunu Ön Asiya coğrafiyasına bağlayan nəzəriyyə dünya tarixşünaslığında İkinci Dünya savaşına kimi yaşamaqda davam edirdi. Bu nəzəriyyənin Türkiyədə (K.Z.Koşay, M.Dalkılıç, A.Dilaçar), bir sıra batı ölkələrində (F.Vaysbax, B.Landsberger) ardıcılıqları olmuşdur.

Ötən əsrin 50-ci illərinin sonlarında Azərbaycan tarix elminin qaranlığında bir ulduz parlağa başlayır. Sovetlər dönəmində ölkəmizdə qədim Doğu tarixinin öyrənilməsinin əsasını qoyan, yüksək təhsil görmüş, qədim Ön Asiyanın ölü dillərini bilən, elam tarixi üzrə dünyada tanınmış alim Yusif Yusifovun elmi fəaliyyəti bu dövrdə başlayır.

1929-cu ildə qədim oğuz yurdu Vedidə anadan olmuş və burada boya-başa çatmış Y.Yusifov 1946-cı ildə İrəvanda Azərbaycan Pedaqoji Texnikumunu bitirdikdən sonra tanınmış şərqşünaslıq mərkəzlərindən olan Leningrad Universitetində təhsilini davam etdirmiş, şumer, akkad, elam, fars dilləri üzrə yüksək filoloji təhsil almışdı. 1958-ci ildə Moskvada İ.M.Dyakonovun başçılığı altında müdafiə etdiyi namizədlik dissertasiyası onu nüfuzlu elamşünas alim kimi tanıdır. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunda çalışdığı illərdə istər Azərbaycan, istərsə də, SSRİ və xarici ölkələrin elmi jurnallarında Elam, Maday (Midiya), Assuriya və Urartu tarixi ilə bağlı məqalələr çap etdirir. 1965-ci ildə Tiflisdə Elamın ictimai-iqtisadi tarixinə aid doktorluq dissertasiyasını uğurla müdafiə etməsi Y.Yusifovun sonrakı elmi araşdırmalarına da geniş yol açır.

Y.Yusifov elamşünaslığa və Azərbaycan tarix elminə gətirdiyi bir sıra mühüm yeniliklərlə yadda qalmışdır. Onun ən böyük uğurlarından biri Suz şəhərindən tapılmış 300-ə qədər elam dilli mixi yazılı təsərrüfat bəlgələrini rus dilinə çevirərək çap etdirməsi idi [12]. Bu əsərin sanballılığını təmin edən başlıca faktor o idi ki, əsər bəlgələrin transliterasiyası ilə birlikdə çap edilmiş, bəlgələrin dili və qrammatikası, onlarda göstərilən sosial-iqtisadi ortamlarla bağlı araşdırmalar, sözlük, elam mixi işarələrinin siyahısı da əsərə əlavə olunmuşdur. Alman elamşünası V.Xintsin «Государство Элам» kitabı Y.Yusifovun sözdərsi və açıqlamaları ilə 1977-ci ildə Moskvada çap olunmuşdur [14]. Y.Yusifov 1980-ci ildə Moskvada M.A.Korostovsevin, İ.S.Kasnelsonun və V.İ.Kuzişinin redaktəsi ilə ali məktəb tələbələri üçün hazırlanmış «Хрестоматия

истории древнего востока” kitabında Elam bəlgələrini rus dilinə çevirmiş və açıqlama yazmışdır.

Onun Elam tarixinə və dilinə aid araşdırmalarına xarici ölkə alimlərindən V.Hinsin, E. Raynerin, M.Stivin, Y.Klimanın və başqalarının əsərlərində istinad olunmağa başladı. O sıradan, Y.Yusifovun elmi nəticələri İngiltərədə çap olunan və qədim dünya tarixinə həsr olunmuş “Kembric qədim tarixi” çox cildli kitabında, “İran ekspedisiyasının əsərlərində” (Fransa, V.Girşmanın başçılığı ilə) yad edildi. O, tez-tez xaricdə çap olunmaq, konqreslərdə iştirak və çıxış etmək üçün dəvətlər alırdı. Berlin, Leypsiq, Paris, İngiltərə, Budapeşt, Türkiyə və başqa yerlərdə əsərləri çap edilir, keçmiş SSRİ, ən çox da Moskva elmi nəşrlərində məqalələrlə çıxış edirdi. Eray Karaketir (Türkiyə) Uluslararası gənc araşdırmaçılar öyrənci Kongresinə (2022, 21-23 oktyabr) təqdim etdiyi məruzəsində göstərir ki, dünya çapında bir toplu olan “Kembric əski çağ tarixi”nin 1973-cü ildə yayımlanan ikinci cildinin birinci bölümündə Valter Hinsin “Persia c. 1800-1550 B.C.” başlıqlı məqaləsində Y.Yusifovun altı əsərinə istinad olunmuşdur.

Qədim Ön Asiyanın ölü dillərini və bu bölgənin tarixini bilməsi böyük alimə bütövlükdə qədim Doğu tarixini araşdırmağa imkan və həvəs vermişdi. Bu maraq isə onun 1993-cü ildə ali məktəblər üçün “Qədim Şərq tarixi” dərsliyini çap etdirməsi ilə nəticələndi [9]. Mövzu Azərbaycan tarixçiliyi üçün yeni olsa da, çox dəyərli əsərlərdən sayılır. Kitabda qədim Azərbaycan tarixinə də geniş yer verilmişdir. Bu dərslik hələ uzun illər kadr hazırlığına öz töhfəsini verəcəkdir.

Y.Yusifov uzun illər apardığı araşdırmalar nəticəsində əldə etdiyi zəngin materiallara söykənərək sovet tarix elminin üzdənirəq “Altay teoriyası”nın özünü doğrultmadığını və Ön Asiyada, Azərbaycanda türk izinin eramızdan min illər qabağa getdiyini görmüş və gəldiyi nəticələri özünün bir çox məqalə və kitablarında qələmə almışdır. Onun 1986-cı ildə Berlində çap olunmuş “On the ancient population of the Urmia lake region”, 1987-ci ildə «Вестник Древней истории» jurnalındakı «Ранние контакты Месопотамии с северо-восточными странами» (Приурмийская зона) adlı məqalələri faktiki olaraq Altay teoriyasını şübhə altına almağa və sonda onu alt-üst etməyə əsas vermişdi [16, 19]. Artıq yuxarıda deyildiyi kimi, “Qədim Şərq tarixi” dərsliyində qədim Azərbaycan tarixinə aid materallar da yer almışdır.

Aratta problemini ilk dəfə Y.Yusifov araşdırmışdır. O, 1984-cü ildə Leninqradda çağırılmış Uluslararası Assiroloji Konqresdə “İkiçayarasının quzey-doğu qonşuları ilə erkən təması” mövzusunda məruzə ilə çıxış etmişdi. Məruzənin mətni ingilis və rus dillərində təqdim olunmuşdu. T.V.Qamkrelidze və V.V. İvanov birgə yazdıqları “Hindavropa dili və hindavropalılar” kitabında (Tiflis, 1984) məruzənin ingilis dilli mətninə söykənərək, Arattanın Urmiya gölü hövzəsində yerləşdirilməsini qəbul etmişdilər. Y.Yusifov bu məruzəni

məqalə kimi 1987-ci ildə “Vestnik Drevney İctorii” jurnalında çap etdirmiş və məqalədə Aratta ölkəsini Güney Azərbaycanda yerləşdirmişdi. 1985-ci ildə o, Dauqavplis elmi konfransında “Aratta//Alateye ölkəsi” (Yeri, əhalisi və ideologiyası) mövzusunda məruzə edərək göstərmişdi ki, Aratta//Alateye ölkəsi Urmiya gölü ilə Qızıl Üzən çayının yuxarı bölümündə yerləşirdi. Aratta problemi ilə bağlı Y.Yusifovın Berlində çap olunmuş yuxarıda adı çəkilən “Urmiya bölgəsinin qədim əhalisi barədə” məqaləsində Aratta ölkəsi Urmiya gölündən güneyə, Dyala çayına və güney-doğuya, Zəncan çayına qədər uzanan Güney Azərbaycan ərazisində yerləşdirilmişdir. Onun Aratta ilə bağlı araşdırmalarının nəticəsi “Qədim Şərq tarixi” və Z.Bünyadovun, Y.Yusifovun redaktorluğu ilə hazırlanaraq 1994-cü ildə çap edilmiş “Azərbaycan tarixi” dərsliyində də yığcam halda verilmişdir [1].

Bütövlükdə, Y.Yusifovun qədim Ön Asiya və Azərbaycanda türk izi ilə bağlı araşdırmalarından doğan nəticələr və onun elmə gətirdiyi yeniliklər aşağıdakılardır:

- türk kökənli etnoslar Azərbaycan ərazisində b.e. öncə artıq yaşayırdılar;
- prototürklərin ata yurdu Ön Asiya (Urmiya hövzəsi) olmuş, e.ö. VIII-VI minilliklərdə onlar buradan yayılaraq Orta Asiya və Altaya getmiş, burada monqol irqi ilə qarşılaşmışlar (Qeyd: bir az sonra isə onların öz ata yurdundan qədim Avropaya axını başlayacaqdı);

- əski qaynaqlarda adları çəkilən və Azərbaycanın güneyində yaşamış kuti, lulubi, subi, manna, kas, quzeyində isə sak, alban v.b. tayfalar türkkökənli idilər;

- Azərbaycanda ən erkən dövlət qurumu şumer, urartu qaynaqlarında adı çəkilən Aratta // Alateye (e.ö. III minilliyin birinci yarısı) olmuşdur. Alim öz əsərlərində bu ada çox düzgün olaraq türkcə alatau “dağ” kimi etimoloji yozum verir.

- Lulubi və Quti dövlətlərinin varlığını əsaslandırırmış və onların siyasi, sosial-iqtisadi tarixini yazmışdır;

- qədim Ön Asiyanın ölü dillərində (elam, akkad, xet v.b.) bir sıra türk sözlərini, türkiizmləri və paralellikləri üzə çıxarmışdır.

Y.Yusifov bu nəticələrə başqa araşdırıcıların anlama bilmədikləri leksik materialların türkcə oxunması yolu ilə gəlmişdi. Nəticələr isə dəyərli olduğu qədər də, böyük hünər tələb edən işlər idi. Sovetlərdə ağılıq edən bir nəzəriyyəyə qarşı çıxmaq, doğrudan da, ürəkli addım idi. Kiçik bir ömür üçün bu yeniliklər çox deyilmi?

İndi əminliklə demək olar ki, böyük alimin əməyi hədəf getməmiş, artıq ölkəmizdə istər qədim tarix, istərsə də dilçilik sahəsində söz deyə bilən yeni simalar ortaya çıxmışdır. Y.Yusifovun elmi irsinin öyrənilməsi və inkişaf etdirilməsi qədim Azərbaycan və bütövlükdə qədim türk tarixinin öyrənilməsi üçün çox gərəklidir.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan tarixi” (Z.M.Bünyadovun və Y.B.Yusifovun redaktorluğu ilə), Bakı: Çıraq, 1994. 684 s
2. Azərbaycan toponimlərində qədim türk elementləri. 5.Uluslararası Küreselleşmə və Uluslararası İlişkiler Konqresi 17018 Ocak 2022. Manhattan, New York.
3. Əlimirzəyev A. “Elmə həsr olunmuş həyat”, “Respublika” qəzeti, 23.10.2016
4. Ərdəm F. “Etimoloji araşdırmalardan seçmələr”, Bakı: Qanun, 2021
5. Qaraşarlı Ç. “Qədim yunan, roman, kelt və german dillərində türkiizmlər. Etrusklar danış-mağa başlayır”, Bakı: Elm, 2005
6. Qaraşarlı Ç. “Troyalılar türk idilər”, Bakı: Elm və təhsil, 2013
7. Mirzəyev M. “Yusif Bəhlul oğlu Yusifovun elmi irsinə dair”, “Tarix və onun problemləri”, jurnalı, 2002. № 1. s.193-209
8. Muxtarova Ə, Qeybullayev Q, Mirzəyev M. “Yusif Bəhlul oğlu Yusifovun xatirəsinə”, Tarix və onun problemləri jurnalı, 1998. №1. s. 281-285
9. Yusifov Y, “Qədim Şərq tarixi”, Bakı: Çıraq, 2005
10. Yusifov Y. “Qədim Azərbaycan tarixinin tarixşünaslığı: Aratta dövlətinin tarixşünaslığı”, “Tarix və onun problemləri” jurnalı, 1997. №1. s. 236-245, №2. s. 118-131
11. Karaketir E. “Elamolojide bir türk: Yusif Behlul oğlu Yusifovun həyatı və Elama dair çalışmaları” (məruzə), Aydın Adnan Menderes Üniversitesi ile Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitetinin birgə 4-cü Uluslararası gənc araşdırmaçılar öyrənci Kongresinin materiallar toplusu, 2022, 21-23 oktyabr;
12. «Эламские хозяйственные документы из Суз». Транскрипция, перевод и комментарий Ю.Б.Юсифова. ВДИ, 1963. №2. стр. 189-222, № 3 стр. 199-261
13. Гамкрелидзе Т В, Иванов В В. «Индоевропейский язык и индоевропейцы», Изд. Тбилисского Университета, 1984. т. II. стр. 1325
14. Хинц В. «Государство Элам», Москва: Наука, 1977
15. Юсифов Ю. «К истории тюркских этносов в древней Передней Азии», “Tarix və onun problemləri” jurnalı, 1999. №2. s. 7-13;
16. Юсифов Ю.Б, «Ранние контакты Месопотамии с северо-восточными странами» (Приурмийская зона), Москва: ВДИ 1987. №1 (180). стр. 19-40

17. Юсифов Ю.Б.. «Элам: социально-экономическая история». Отв. ред. И.М.Дьяконов, Н.Б.Янковская, Москва: Наука ,1968
18. Features of the origin Of Azerbaijani oronyms. TOKYO SUMMIT IV 4th international conference on innovative studies of contemporary sciences. 29-30 iyul. 2021
19. Yusifov Y B. "On the ancient population of the Urmia lake region", Herausgegeben vom Deutschen Archäologischen Institut Abteilung Teheran, band 19, 1986, Verlag von Dietrich Reimer in Berlin;